

Қ. Базарбаев* , Е. Акдениз , М. Келеш

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

«ҚАЗАҚ» ЖӘНЕ «АҚ ЖОЛ» БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала мазмұнында ХХ ғасырдың бас кезінде ұлттық сипатта жарық көрген «Қазақ», және «Ақ жол» газеттеріндегі «Сыртқы хабарлар» деп аталатын айдарында Осман империясының соңғы дәуірінде орын алған саяси оқиғаларды қысқа мерзім ішінде қазақ халқына жариялап отырғандығы баяндалады. Басылым беттеріндегі «Сыртқы хабарлар» топтамасы алғаш жарияланған күннен бастап Осман империясындағы орын алған оқиғаларға қазақ халқы аса қызығушылық танытты. Газеттің әр санында Осман империясы туралы жаңалықтарды хабардар болып отырған қазақтар халқы Осман мемлекетінде орын алған саяси жағдайларды жіті қадағалап отырды. Газеттің «Сыртқы хабарлар» топтамасында Осман мемлекетіне қатысты жарияланған барлық мәселелерді қазақтар жылы қабылдап, түріктерді бауырым деп санап, ауыр жағдайда қалған Осман империясына шама-шарқынша қолдау көрсетуге тырысты. Басылым беттеріндегі жария болған «Сыртқы хабарлар» айдарында Балқан соғыстары, жастүріктердің мемлекет басына келуі, Одақтас (Антанта) мемлекеттері мен Осман империясы арасындағы соғыстар, Түркияның Ұлы Ұлттық мәжілісі жайында баяндап отырды. Мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз Отан тарихының мазмұнын зерттеу жаңалау мен байыту жолдарының бірі ретінде Түркия мен Қазақстан мемлекеттері арасындағы тарихи байланыстарды тереңдей зерттеудің қажеттілігінен туындайды.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, «Ақ жол» газеті, Осман империясы, Түркия, Түркістан, Балқан соғысы, сыртқы хабарлар, мерзімді басылымдар.

K. Bazarbayev*, E. Akdeniz, M. Keles

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

News about Turkey in “Kazakh” and “Ak zhol” publications

The content of the article in the heading “external communications” in the newspapers “Kazakh” and “Ak Zhol”, published in the early twentieth century in the national style, in the shortest possible time covers the political events of the last era of the Ottoman Empire to the Kazakh people. Since the first publication of the series “external messages” on the pages of the newspaper, the Kazakh people have been very interested in the events that took place in the Ottoman Empire. In each issue of the newspaper, the Kazakhs, who were informed about the news about the Ottoman Empire, closely followed the political events that took place in the Ottoman state. All issues published in the newspaper “external messages” related to the Ottoman state were warmly received by the Kazakhs, considered the Turkish people as brothers and tried to provide maximum support to the Ottoman Empire, which was in a difficult situation. The section “external messages” inform about the Balkan wars, the coming to the head of state of young Turkish people, the wars between the Allied (Entente) States and the Ottoman Empire, The Grand National Assembly of Turkey. The main purpose of the article is to study the content of the history of the motherland as one of the ways to update and enrich the historical ties between Turkey and Kazakhstan.

Key words: “Kazakh” newspaper, “Ak Zhol” newspaper, Ottoman Empire, Turkey, Turkestan, Balkan War, foreign publications, periodicals.

К. Базарбаев*, Е. Акдениз, М. Келеш

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Казахстан, г. Туркестан

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

Данные о Турции в изданиях “Казах” и “Ак жол”

В содержании статьи рассказывается о том, как в рубрике «Новости из-за рубежа» таких национальных газет, как «Казах» и «Ак жол», издававшихся в начале ХХ века, для казахского народа своевременно освещались политические события, происходившие в то время в

Османской империи. Народ проявлял большой интерес к событиям, происходящим в Османской империи с момента первого выпуска рубрики «Новости из-за рубежа» на страницах газеты. Казахи, получавшие новости об Османской империи в каждом номере газеты, внимательно следили за политической ситуацией, сложившейся в Османском государстве. Все известия, опубликованные в разделе «Новости из-за рубежа» и касавшиеся Османского государства, казахи принимали очень тепло, считая турков своими братьями и стараясь оказать посильную поддержку Османской империи, оказавшейся в тяжелом положении. В рубрике «Новости из-за рубежа», публикуемой на страницах изданий, рассказывалось о войнах на Балканах, приходе младотурков к власти, войнах между государствами Антанты и Османской империей, Великом национальном собрании Турции. Основной целью написания статьи является необходимость углубленного исследования исторических связей между Турцией и Казахстаном как одного из путей обновления и обогащения изучения содержания отечественной истории.

Ключевые слова: газета «Қазақ», газета «Ақ жол», Османская империя, Турция, Туркестан, война на Балканах, известия из-за рубежа, периодические издания.

Кіріспе

XX ғ. басында жарық көрген «Қазақ» және «Ақ жол» газеттерінің «Сыртқы хабарлар» деп аталған топтамасы, Осман империясының соңғы кезеңінде орын алған саяси мәселелерін қазақ оқырмандарына жариялап отырды. Басылым беттеріндегі «Сыртқы хабарлар» айдарының әр санында жарық көрген Осман империясы жайында жаңалықтарды кеңінен жариялап, бұл жаңалыққа қазақ халқы үлкен қызығушылық танытты. Қазақ зиялылары бұл басылымдарды аз уақыттың ішінде өз ойларын қоғамға жеткізу мен таратудың ең маңызды құралына айналдырды. Басылымдарды жарыққа шығаратын зиялы қауым өкілдерінің көпшілігінде өздерінің өмір сүріп жатқан дәуірін сезіну, өз қоғамының болашағын құру туралы оймен қарқынды ақыл-ой әрекеті байқалады. Ұлттық сипаттағы біршама басылымдар жергілікті болып қалды, ал кейбіреулері алыс аймақтарға таралып, қалың бұқараға жол тартты. «Қазақ» және «Ақ жол» ұлттық басылымдарының мақсаты – қазақ халқының мәдениеті мен өркениетін арттыру, қазақ тілі мен әдебиетін дамыту, әлемде орын алып жатқан түрлі жаңалықтардан хабардар болу, қазақ халқын жаңғырту, сол арқылы қазақ халқына қызмет ету болды. Жалпы, бұл ұлттық басылым беттерінде XXғ. басындағы қазақ халқының саяси әлеуметтік өмірінің маңызды мәселелері, шаруашылық жағдайы, басқа халықтармен қарым-қатынасы, білімі, әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы, тарихы мен шежіресі туралы жаңалықтар жарияланды. Ұлттық сипаттағы «Қазақ» газеті 1913 жылдың 2 ақпанындағы алғашқы санымен жарық көрді. «Қазақ» газетінде жарық көрген саяси мақалалар қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан саяси сананы жаңаша бағытқа

бағыттап бастады. Яғни, хандықтар дәуірінен бері жалғасып келе жатқан қазақтың саяси өмірі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жаңару үрдісіне түсіп, түрлі саяси ағымдардың ықпалында болған еді. Исламдық элементтер басым үлгі мен ұлттық модернизация жобасы (Thomas Winner, 1958:122-123) арасында таңдау жасауға мәжбүр болған қазақ халқы ақыры екінші бағытқа бет бұра бастады. Бұл тұрғыда «Қазақ» газетінің орны зор. Басылым авторлары қазақтың саяси санасының дамуына ұлтшылдық, батыстық үлгідегі модернизациялық көзқарастарымен әсер етіп, оны газет бетінде жарияланған мақалалары арқылы насихаттап, халыққа *түсіндіруге* тырысты. Саясаттың басты құралына айналған мәжбүрлеп басқару әдісі (Miller, 1987:390) мен қатар, «қазақ» газетінің авторлары қазақ қоғамында жаңа институттар құру арқылы саяси өмірінің дамуына үлес қосты. Бұл институттардың негізгілері – саяси партиялармен қоғамдық ұйымдар болды. Кейінірек қазақтың тұңғыш саяси партиясын, тұңғыш қазақ автономиясын және оның үкіметін құруға мұрындық болған қазақ газетінің жанашырлары қазақ саясатында өте тиімді, бағыттаушы, өзгертуші рөл атқарды. Басылымның дүние жүзінде болып жатқан оқиғалармен қазақ халқын дер кезінде таныстырып отырғаны, соның ішінде түбі бір түрік мемлекетінің төңірегіндегі соғыстарға жіті назар аударғаны, қазақ халқының Осман түріктеріне бүйрегі бұрғаны байқалады.

Материалдар мен әдістер

Қарастырылып отырған ұлттық басылымдардың «Сыртқы хабарлар» топтамасында жарияланған көптеген материалдар Осман империясының соңғы оқиғаларынан мәлімет беретін біршама деректерді қамтитын

маңызды дереккөз. Осы тақырыптарда өз зерттеу жұмыстарын жүргізген Түркиялық және отандық бірнеше ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып талдаулар жасадық. Түркиялық ғалымдар XX ғасыр басында жарық көрген «Қазақ» газетіне қызығушылық танытып, зерттеу жұмыстарын жүргізген. Мармара университеті Түркітану институтының ғалымы Калхан Ибрахим «Қазақ саяси ойының дамуы және қазақ газеті 1913-1918 жж.» (Kalkan, 2002) атты мақаласында XX ғ. басында жарық көріп, қазақ ұлт-азаттық қозғалысының идеологиясын қалыптастырған «Қазақ» газетінің ел руханиятында алатын орны мен тәуелсіз мемлекет құру жолында атқарған қызметі туралы жан-жақты мәліметтер береді. Зерттеуші ғалым Мариям Қырымлы «Қазақстандағы ұлтшылдық мәселесі» (Kırmılı, 2002: 600-606) атты мақаласында қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысының тарихына шолу жасайды. Әрине, қазақ жұртшылығы үшін жақсы таныс тақырып, Түркиялық оқырмандар үшін таңсық саналуы мүмкін. Содан да ғалымның Қазақстандағы ұлтшылдық ойлардың даму тарихын түркиялықтарға таныстыруы үлкен жетістік болып саналады. Гебзе технологиялық институтының докторы А.Кайюм Кесіжінің «Большевиктік революцияға дейінгі қазақ түркілерінің білімі, мәдениеті және зияткерлік өмірі» (Kesici, 2002) атты мақаласының ғылыми деректері мол. Автор «Қазақ» газетінің деректеріне сүйеніп, 1913 жылдың өзінде Троицк, Семей, Қарқаралы, Ор және Қызылжар медреселерінде 10 000-нан астам қазақ-түрік студенттерінің білім алғанын хабарлайды (Türkler, 2002: 735-738). Мұсылмандарға сенімсіздікпен қараған Ресейдің христиандық билігіне қарсы күресті ұлттық міндет ретінде ғана емес, сонымен қатар ислам жиһад тұжырымдамасының діни міндетті талабы ретінде көрді. Бұл әсіресе XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласындағы орыс шапқыншылығына қарсы күресте айқын көрінді.

«Қазақ» газетінің «Сыртқы хабарлар» топтамасындағы XX ғ. басындағы Осман мемлекетінің жай-күйін отандық ғалым С.О.Смағұлованың «Қазақ баспасөзіндегі Энвер паша және түрікшілдік қозғалысы барысы» атты еңбегі, «Қазақ» газетінде көтерілген мәселелер, Балқан соғысы, Балқан елдері мен Түркия арасында соғыс қимылы, Түркия мемлекетінің ішкі және сыртқы жағдайы, билік басындағы жастүріктер үкіметі мен оның басшыларының қызметі жайында біршама маңызды деректер келтірген

(Смағұлова, 2013:87). «Қазақ» газетіндегі Осман империясының соңғы кезеңдерінде орын алған оқиғаларды зерттеген жас ғалым Б. Темірхановтың зерттеу жұмысында 1913-1918 жылдары шыққан «Қазақ» газетінің Осман империясына көзқарасы мен Осман империясында болған оқиғаларды зерттеген (Temirkhanov, 2017). Қазақ жеріне кеңінен таралған газеттердің бірі «Қазақ» газеті бауырлас ел ретінде өзінің бірінші санынан бастап Түркияда болып жатқан оқиғаларды қазақ даласындағы оқырмандарына хабарлап отырды. Басылымның «Сыртқы хабарлар» топтамасында (Қазақ газеті, 02.02.1913 ж №1) Балқан соғысы туралы «Түркия мен төрт патшаның соғысынан біреуден-біреуге ауызбен айтқан хабарлардың ішіне айтушылардың сөзі қосылып, дұрыс-бұрысы араласып, әлігі хабар қазақ ішіне бара қоймайды» деп, осы соғыс туралы толық ақпарат берудің қажеттігін алға тартады. Газеттің екінші санында «Соғыс жайынан», «Балқанда» және «Түркия хабары» атты үш мақала жарық көрген (Қазақ газеті) 10.02.1913 ж.) «Балқанда» мақаласының авторы Шектібаев түріктер «13-ғасырда Түркістанда болып, жауынгер, мықты халық болған» деп мақтанышпен жазады (Шектібаев, 1913). Қазақ жерінен қажылық сапарға барушылар үшін Осман мемлекетінің аумағы ең тиімді жол саналған. Орта Азия мен қазақ жерінен қажылық сапарға бару үшін Стамбұл маңызды рөл атқарғандығын «Қазақ» газетіндегі хабарлар да қуаттайды. Теміржол арқылы Орта Азия мен Қазақстаннан Саратов, Москва немесе Петербург арқылы Одесса қаласына барған қажылар қаладағы түрік консулдығына барып, төлқұжат жаздырып алып, сапарларын одан әрі жалғастыратын болған (Ражапов, 2015: 240). Ж. Жәнібеков өз зерттеуінде «Біздің қазақ Стамбулдағы османлы түріктерін «түрік» деп атайды, халифе жұрты деп атаушылар да бар. Төтесі оларды османлы түріктері деп атау керек» (Жәнібеков, 15.08.1913 ж.) деп жазады. «Осы күнде бұл бауырларымыз османлы түріктері өздерінің жеңілгенінде неліктен жеңілдік деп, соның себептерін іздеп жатыр – дей келіп, «Түрік патшалығының оқу-өнерде кемдігін осы болып өткен Балқан соғысы анық көрсетті» деп оның себепін нақтылап өз пікірін білдіреді. Мақаланы зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздемесі ретінде қазіргі заманғы тарих ғылымдарының жетістіктеріне сүйенеді. Зерттеу барысында тарихи оқиғалар мен құбылыстар, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным сияқты жалпығылыми

зерттеу тәсілдері қолданылып тұжырымдалды. Саяси тарих өткен күннің тарихи-саяси және әлеуметтік-мәдени дәйектерінен ой қорытқанда барынша шынайы болуды, саяси-идеологиялық феномендердің көптүрлі және қарама-қайшылықты жағдайын ескеруді талап етеді. Сондықтан зерттеу нысанының көпнұсқалығы, олардың өзара байланысы мен ішкі тәуелділігі сияқты ерекшеліктер ескерілді.

Нәтижелер мен талдаулар

«Қазақ» газеті апта сайынғы жаңалықтарымен қазақ халқына Балқан соғысы туралы жаңалықтарын жариялап отырды. Сонымен бірге газет өзінің басылымдарында қазақтарға бұл соғыстың басталуының себебі, соғысқа қандай мемлекеттердің араласқандығы, Осман империясының бұл соғыстағы мүддесі жайлы хабарлауды да назардан тыс қалдырмады. 1913 жылы 23 ақпанда жарияланған мақалада бұл соғыстың артында кім тұрғаны және ол қандай мақсатпен соғысқаны туралы маңызды мәліметтер келтірілген. Газетте жарияланған ақпараттарда діндес мүддесі бір халықтардың бірігуі арқылы Осман жерін басып алуда ортақ жоспарларының жүзеге асырып жатқанын жазады (Қазақ газеті, 23.02. 1913:30. №3).

«Қазақ» газеті XIX ғ. соңғы ширегінде Осман империясының Еуропадағы империалистік державалардың жартылай отарына айналған ұзақ үдерісі аяқталғанын жазып, бұл үдеріс ұлы державалардың отар елдерді қайта бөлу, бүкіл әлемге билік жүргізу мақсатындағы қызу күресінің кезеңіне сай келгенін хабардар етті. Шығыстың экономикасы артта қалған бірқатар елдері формальды түрде мемлекеттік тәуелсіздігін сақтағанымен, шын мәнінде империалистік державаларға тәуелді жартылай отар елдерге айналып еді. Кезінде жарты әлемге билік жүргізген Осман империясы XIX ғ. соңында осындай елге айналғандығын «Қазақ» газеті оқырмандарына күйзеліспен жеткізіп отырды.

Газеттің осы санында келтірілген мәліметтер бойынша XX ғ.басында Еуропада жиырмадан астам мемлекет болған. Бұл елдер: Ресей, Австрия, Мажарстан, Алмания, Франция, Испания, Швеция, Норвегия, Англия, Италия, Осман империясы, Румыния, Болгария, Португалия, Греция, Сербия, Швейцария, Дания, Нидерланды, Бельгия және Черногория. Бірақ бұл мемлекеттердің арасынан әскери және экономикалық жағынан дамыған алты қуатты

мемлекет болды. Бұл алып мемлекеттер екіге бөлініп, әлемді өзара бөліске салмақ ниетте болып, бір-бірімен жауласып жатты. Олар: Ресей, Франция, Ұлыбритания, Германия, Австрия және Италия мемлекеттері болды. Осы уақытта «Қазақ» газеті бұл елдерге сілтеме жасап: «Олардың арасында ұзақ уақыт бойы соғыс болған жоқ, өйткені олардың мақсаттары түсінікті еді» деп жағдайды қысқаша түсіндірді. Егер әлемде соғыс басталса, онда алып мемлекеттердің бұл соғысқа белгілі мақсатпен тікелей немесе жанама қатысуы болды. Бұл елдер бір-бірімен соғыспайтын, бірақ келіспеушіліктер болған кезде олар өз үлестерін басқа жерден іздейтін. Мұның айқын дәлелі – Осман империясын ыдырату жолында бұл мемлекеттердің өзара ортақ жоспарларынан анық байқалды деп жазды (Қазақ газеті, 23.02.1913:32. №3). Газет бетіндегі осы ақпаратқа сәйкес Балқан мемлекеттері Осман билігіне бағынғанымен, олар Еуропаның еліктіргіш тартымды уәделерінен шыға алмады. Нәтижеде, Еуропа мемлекеттері Осман империясын ыдыратуды Балқан елдері арқылы жүзеге асыру ниетінде болды. Осылайша Балқан мемлекеттері өз тәуелсіздігіне тезірек қол жеткізуі үшін Осман империясынан уақыт ұттырмай тезірек бөлініп шығуға ұмтылды. Осман империясына Балқан мемлекеттері тарапынан соғыс ашатындығы алдын ала ескертілген еді, бірақ қарсыластарының күшін есепке алмаған түріктер қазан айының басында Болгария, Сербия, Греция және Черногория Түркияның Еуропадағы жерлерін өзара бөлісіп, түріктерді Балқан түбегінен ығыстыруға өзара келісті. Ресей Балқан түбегіндегі бұл мемлекеттерді аса қызығушылықпен қолдады. Ал Осман мемлекеті уақытында тас-түйін дайын болмауы салдарынан мәселенің алдын алмады. Әскердің бір бөлігінің әскердегі уақыты біткен болатын. Офицерлер өз араларында партияларына қарай бөлінді. 1912-жылы төрт Балқан елі Осман мемлекетіне соғыс ашты. Осман қарулы күштерінің саяси көзқарастарына байланысты екіге бөлінуі және теңіз күштерінің болмауы Османдардың жеңіліске ұшырауына себеп болды. Бұлғарлар Чаталжаға дейін келді. Гректер Солоники мен Эгей теңізіндегі аралдарды басып алды. Осы жағдайдан кейін Осман империясы бітімге келуге мәжбүр болып, 1913ж Лондон бітім шартқа қол қойылды. Бітім шарт бойынша Мидия-Энез шегі Түркия мен Балқан елдерінің арасында шекара болып белгіленді. Эдирне Болгарияның қарамағына берілді. «Қазақ» газеті түріктердің әскер ісіне

салғырттығы салдарынан 26 қазанда гректер Салоник қаласынан басып алғандығын жазды (Қазақ, 02.02.1913 ж. №1).

1913 жылы 1 наурызда жарияланған «Қазақ» газеті Осман мемлекеті мен оның Балқан одақтастары арасындағы келісім-шартқа қол қойылғандығын жазды. Газет хабарламасында айтылғандай, Осман империясы соғыс кезінде жоғалтқан жерлердің басым бөлігі Балқан одақтастарының иелігінде қалады. Сонымен қатар, еуропалық мемлекеттер бұл келісімнің тезірек аяқталуын қалаған еді. Расында, «Қазақ газеті» осы жағдайға жету үшін ерекше күш жұмсаған Ресей, Германия, Италия, Франция, Австрия және Англия үкіметтері Осман империясы мен Балқан мемлекеттері арасындағы келісімшартқа қол қою үшін делдал болғанын айтады. Осман империясы болса, бұл мәселеде ұлы державалардың ұсынысы ретінде қарады. Балқандық одақтастарға келетін болсақ, олар өзара кеңескеннен кейін жауап беретіндіктерін мәлімдеді (Қазақ газеті, 01.03.1913:41-42. №4). Лондон келісіміне қол қою туралы алғашқы жаңалық «Қазақ» газетінің 16-санында 1913 жылы 31 мамырда шыққан. Шындығында, «Қазақ» газеті бұл жаңалықты жариялағанда, Османлы мемлекетінің «Танин» газеті мен Ресей мемлекетінің «Новое Время» газетінен аударма жасау арқылы мәселені екі жақты шешуге тырысады. Мысалы, «Танин» газеті Лондон келісімінің аяқталуымен Осман мемлекеті қалған жерлерін сақтау үшін кейбір шараларды қабылдауы керек деп мәлімдейді. Ол Осман империясы тарихта көптеген ауыр шайқастарға қатысқанымен, ондай жеңіліске ұшырамағанын айтады. Алайда, Лондон келісіміне қол қойылғанымен, армия әрдайым сақтықта болуы керек екенін ескертті. Шындығында, Османдық түрік ұлты келісімге қол қойған 1913 жыл 17 мамыр күнін ұмытпайтынын және кек алатын күннің де қайта туатынын баса айтады (Temirkhanov, 2017: 25).

«Қазақ» газеті 1913 жылғы 2 ақпандағы бірінші Балқан соғысы туралы ақпарат берген жаңалықтарда Осман мемлекетінің Ұлы Уәзірі Камил Паша болған деп мәлімдеді. Алайда, ол Осман үкіметі бірінші Балқан соғысы басталған кезде билік үшін күресте болған деп мәлімдейді. Шын мәнінде, жас түріктер Осман мемлекетінің әкімшілігін өз қолдарына алу үшін олардың қарсыластары болған ескі түрік мүшелеріне (Nanioglu, 1994: 548-587) қарсы бірқатар саясат жүргізді. Сондықтан әрқашан екі жақтың арасында басымдылық үшін күрес болды. Екі

тарап та мүмкіндігіне қарай мемлекет тағдыры туралы өз пікірлерін білдіргісі келді. Іс жүзінде, «Қазақ» газетінде Бірінші Балқан соғысы кезінде жас түріктер мен Ұлы уәзір Камил Паша арасында болған тақырыпқа байланысты маңызды оқиғалар бар. Сол кезде жастүріктер қозғалысының арасында Камил пашаға деген көзқарас біркелкі болмады. Парламенттегі дауыс беру оның пайдасына шешілді. Ұлы уәзір бұл жағдайды жастүріктердің шегінуі деп бағалап, өз жағдайын нығайтуға тырысты. 1909 ж. 10 ақпанда газет түрік үкіметінде біршама ауыс-түйістер болғандығын хабарлады. Камил паша заңды белден басып, министрлер кеңесінің мақұлдауынсыз сұлтанмен келісіп, жастүріктер ықпалындағы Әскери-теңіз министрлігін жастүріктердің келісімінсіз өзінің жақтастарының құрамына енгізді. Әскери және соғыс-теңіз министріні қызметтен кетіруі арқылы әскери флоттың жоғарғы басшылық құрамын жастүріктердің ықпалынан алып, Камил паша мен оның жақтаушылары өз бақылауларын орнатты (Шпилькова, 1977:209). «Қазақ» газетінің хабарламаларында I Балқан соғысының ортасына келгенде Балқан одақтастары Осман империясымен келісім жасау үшін Лондонға жиналды. Адрианополис (Эдирне) аймағы келісімде соғысушы елдер арасындағы шекара сызығы ретінде белгіленгендігі айтылады. Сайып келгенде, Осман империясы ұсынылған шарттарды қабылдамаған кезде, бұл жолы Еуропаның ұлы державалары оларды қалайда енгіземіз деп қорқытты. Осыдан кейін уәзір Камил Паша үкіметтік кеңес мүшелерінің Адрианополистен бас тарту туралы мәселені шешуге байланысты ұсыныстарын бағалады. Нәтижесінде олар берілуге шешім қабылдады. Бірақ мұны білген Сұлтан бұл шешімді құптамады. Бұл жағдайға халық наразылық көрсетіп, Камил Пашаны мемлекеттік төңкеріс арқылы құлатты. Ұлы уәзірмен бірге жұмыс жасаған сол уақыттағы соғыс министрі Назым Паша өлім жазасына кесіліп, Камил Пашаның қызмет ету мерзімі қысқа болды деп жазды «Қазақ газеті» (Қазақ газеті, 02.02.1913:11-12. №1). Ендігі жерде, мақаламыздың маңызды зерттеуіне айналған келесі басылым «Ақ жол» газеті жайында біршама мәліметтер келтірейік. Түркішілдік идеямен өскен Нәзір Төреқұловтың бастамасымен Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитеті мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің қазақ тіліндегі баспасөз органы ретінде жарық көрген «Ақ жол» газеті де өзінің алғашқы сандарынан бастап Түркия

Республикасындағы жаңалықтарды үнемі жариялап отыруды дәстүрге айналдырған. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Кеңес Одағымен достық қарым-қатынаста болған Түркияның хабарларын оқырмандар асыға күтіп отырған. Бұл хабарлар түріктерді бауырымыз деп таныған түркі тілді халықтар үшін кеңестік билік уәде еткен еркіндік пен теңдікке қол жеткізуден үміттенген қазақтар үшін де аса қызғылықты еді. Түркістан өлкесінің құрамына кіретін Жетісу, Сырдария облыстарының тұрғындары ғана емес, газет таралатын Қазақстанның басқа облыстарының тұрғындары да түркиялық хабарларға сусап отырғандығын онда жарияланған хабарлардың жиілігінен аңғаруға болады. Көбіне «Сыртқы хабарлар» айдарымен берілетін материалдарда Түркияның ішкі-сыртқы саясаты туралы мәліметтер жарық көрді. Газеттің екінші санында Антанта елдері «Армияны қолға алып, Түркиядағы болып жатқан мынау төңкеріс туралы, егер Кемал пашамен саудалары бітсе, Кеңестер Россиясына қарсы майдан ашпақ еді. Ақ жүрек одақтастар 30 жылдан бері Түркия, Арменияда һәм Кавказ армяндары мен мұсылмандар арасындағы төгіліп жатқан қан аз болғандай-ақ, түріктің ұлтшылдарын алып, кінәсіз жайында жатқан Армения еңбекшілеріне тиіспекші» (Түрсүн, 2012) деп жазады. «Ақ жол» газетінің сыртқы хабарлар топтамасының №2 санында «Күншығыс жастарының жиылысы» деген мәтінде Антанта елдерінің Арменияға жасап жатқан қысымы жайлы мынадай мазмұнда материал жариялады: Антанта елдері Түркия жерін меншіктеуді аяқтап, Кеңестік Ресейге қарсы майдан ашпақ еді. Антанта мемлекеттері 30 жылдан бері Түркия, Арменияда һәм Кавказ армяндары мен мұсылмандар арасындағы төгіліп жатқан қан аз болғандай-ақ, түріктің ұлтшылдарын алып, кінәсіз Армения еңбекшілеріне тиіспекші». Осыған орай Бакуде Күншығыс жастарының сиезі болып өтті. Сиездге Персия, Ауған, Индия, Қытай, Гүржістан, Бұхара, Хиуа, Түркия, Армения һәм Азербайжандағы қызыл жастар уәкілдері болды (Ақ жол газеті, 10.12.1920:14.№2) деп жазады.

«Ақ жол» газетінің №5 санында жарияланған сыртқы хабарлар айдары 1919 жылы 28 маусымда болған Антанта (Ұлыбритания, Франция, Италия, Бельгия, АҚШ, Румыния, т.б.) елдері мен Германия арасындағы Версаль бейбіт келісім жасалғандығы былайша мәлімделді. Бүкіл дүниенің орасан соғысын ресми жағынан тоқтатқан Версаль бітім шарттары, күншығыс

халықтарын жем қылуға Еуропа капиталының құқықтарын бекітіп берді. Ағылшын, француз, жапон жиһангерлері жеңгеніне мастанып арамдарын тойғызу үшін Азияны өзара бөлісіп алды. 10 миллиондаған түрік, араб, парсы, қытайлар шет жұрттардың қанды қол жалмауыздарына берілді. Бір жарым ғасырдан артық Англия жиһангерлігінің темір уысында азап шеккен Индия халқы, осы күнге шейін қан жылап отыр. Сүйтіп, Еуропа жиһангерлері һәм олардың одақтасы жапондар Азияның 100 миллиондаған қараңғы надан халықтары еңбегімен тапқан байлық пен қабырғаларын жапқалы отыр, – деп жазды (Ақ жол газеті, 17.12.1920 ж. №2). Түркияның Ресейге қатысты ұстанған саясатының қандай екендігін 1921 ж. жарияланған «Россия һәм Түркия» атты мақаладағы мына сөздер аңғартады: «Түркия үкіметі өзінің Мәскеудегі уәкіліне мына жұмысты тапсырған: Кеңес үкіметіне білдір – біздің жақын арада Французбен арамыздағы болған ымырамыздың ешбір бабында Россия – Түркияның татулық ымырасына қарсы келетін бір ауыз сөз жоқ; Түркия үкіметі бұған тағы қосады, біз Французбен ымырада емес қай уақытта да, кіммен болса ымыралассақ та Россия мен Түркияның татулығына кедергі жоқ» (Ақ жол газеті, 22.12.1920 ж. №5).

Газетте Жүсіп Ақшораның идеялары да насихатталғандығын аңғарамыз. «Жанасу-жақындасу керек» атты мақалада «Россия, Украина уәкілдері түрік ұлтшылдар үкіметінің қазіргі астанасы болған Анкараға барғанда, уәкілдердің құрметіне берілген бір мәжілісте атақты түрікшіл Ақшораұлы Жүсіпбек төмендегі сөздерді сөйлеген» деп редактор «Қазақ-қырғыз қолына ұстатып, көзіне көрсеткен нәрсемен кешірген тәжірибеге нанады. Жалғыз-ақ түрік зиялылары түрік азаматтарының қайда ұмтылып, кіммен жақындасып, кіммен жанасуға берісіп жүргендегі қысқаша бағытымен оқушыларымыздың танысуы керек» деген түсіндірмемен Ж.Ақшораның сөзін береді. «Ұрыс, соғыс бітті. Мәскеу мен Анкара бір-біріне достық көрсетті. Мәскеумен болған бұл достық осы жақын шамаларда Харьков пен Анкара арасында да болар. Ескі Россия патшалығы әр түрлі ұлттарының жиылуынан асыл болған бір патшалық. Ол ұлттардың бірі украиналар болса, екіншісі бізбен нәсілдес, түрік қандас қауымдастардың жиынтығы.

Россиядағы Ұлы төңкерістен кейін сол қауымдардың өзі тізгінін өздерінің қолдарына берді. Бұл күнде ескі Россия патшалығының

орнында уәкілдері, қазір арамызда сияқты Украина, Азербайжан республикалары сияқты Татарстан, Башқұртстан, Қазақстан, Түркістан сияқты республикалар да бар. Бұл реттен қарағанда біздің Россияға жіберетін шәкірттеріміз, мұғалімдеріміз орыс, украина араларында болғандығы сияқты азербайжан, татар, өзбек, башқұрт, қазақ-қырғыз араларында да болуы, солардың ішінде де жасауы мүмкін» (Ақ жол газеті, 30.12.1921 ж. №125). 1923 жылдың 29 наурызында жарияланған «Сыртқы хабарлар» бөлімінде Осман империясының жаңа астанасы етіп Анкара таңдалды. Ал империяның ескі астанасы Стамбул сұлтан тағынан түскеннен кейінгі уақыттарда да қала үлкен сауда жолының үстінде болғандықтан, және көнеден келе жатқан Түркияның шаруашылық кіндігі, мәдени ошағы болғандықтан, Стамбулдың беделі кеміген жоқ.

Жаңадан құрылған үкімет те мұны мойындайтын секілді. Себебі, Анкара Түркия Үкіметінің саяси астанасы, ал шаруашылық пен мәдениеттің қайнаған ортасы Стамбул деп жариялайды. Дегенмен, Түркия Республикасының басқару органы Анкарада орналасатындығы жария етілді, себебі Анкара бұл қала дұшпандардың қолы жететін жерден тыс жерде орналасқан, ал Стамбулда ескі режимді аңсайтындар мен қолдайтындардың қарасы көп болғандықтан сенімсіз болды деп жазады (Ақ жол газеті, 01.04.1922 ж. №157). «Ақ жол» газетінің 153 санында Анкарада үкімет басына сайланған Мұстафа Кемал халық алдында Анкара үкіметінің ішкі және сыртқы жағдайын, мемлекеттің келешегі жайында сөз сөйледі. Мұстафа Кемал пашаның айтуынша мемлекеттің басқару жүйесін, дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне сай демократиялық үлгіде басқарылатындығын атап өтті. Біздің мемлекетімізге сыртқы мемлекеттердің әмірі керегі жоқ, бірақ біз мемлекеттің ішкі жағдайын жақсарту жолында бірнеше мемлекетпен дос болуға дайынбыз деп жариялды (Ақ жол газеті, 23.03.1922 ж. №153). «Ақ жол» газетінде жарияланған «Мұсылман дүниесі хәм халифалық мәселесі» атты мақалада «Төңкерістен кейін Түркияда сұлтандық тағы құртылған соң сонымен бірге халифалық тағы да құруға тиіс еді. Түркияның өзгерісшіл жас үкіметі мұны істеді, халифаны әулетімен қуып жіберді» дей келіп, осы мәселеге қатысты Ресей мұсылмандарының пікірін білдіреді. «Ресей мұсылмандарының Уфадағы рухани бастығы, муфти халифа сайлаумен болсын, оның үшін жиһан мұсылмандарының сиезі

шақырылсын дегенді айтқан» (Ақ жол газеті, 15.04.1924 ж. №426). Бұл хабардан осы кезге дейін әлем мұсылмандарының қамқоры, орталығы болып саналған Османлының орнына жаңа мұсылмандық орталық іздестіру әрекеті аңғарылады. Дегенмен, дін, руханият мәселесінің кеңестік идеологияда әсіре саяси сипат алуына байланысты халифалыққа мұрагерлік мәселесі шешімін таппай, шешілмеген күйде қалды. «Ақ жол» газетінің жариялынымдары көптеген қызықты деректерді қамтиды. Мысалы, Түркияның Ұлт мәжілісінде Кемал Пашаның «Түркияда ел билеу түрі ескі салтқа көшпейді. Мұнан былай елдің билігі бір кісінің қолына берілмейді. Түркия елі сұлтансыз да күн көре біледі. Ел билігін бір кісінің қолына беру үшін әрекет етушілер жазаға бұйырылады» (Ақ жол газеті, 15.04.1923 ж. № 293) деген сөзінің саяси сипаты басым болғанымен елдегі саяси өзгерістерден хабар береді. Сол сияқты 1922 ж. қарашы айында Ташкенттің Шайхантаурында болған митингіге БК(б)П ОК мен БОАК құзырындағы эмиссарлық орган болып саналатын құдіретті Түрккомиссияның төрағасы Я.Рудзутак, Сырдария обкомының хатшысы Тәжиев, Хомутхановтар қатысып, сөз сөйлеген. Я.Рудзутак өз сөзін «Жасасын дұшмандарын езуші түріктерге хәм күншығыс халқына бостандық алып беруші түрік әскерлері» деп аяқтаған. Оның сөзі Кеңес Одағы басшыларының ресми бағытын танытатындығы есте болуы керек. Бір қызығы, митингі соңында оған қатысушылар «Мұстафа Кемалдың әскеріне Түркістан кедейлерінің, ісшілерінің атынан құтты болсын айтып, сым арқылы жолдама жіберу» (Ақ жол газеті, 13.11.1922 ж. №229) туралы қарар қабылдады. «Ақ жол» газетінде Түркияда білім алған қазақ жастары туралы да мағлұматтар берілген.

Газеттегі М.Дулатовтың жазған мақаласында «Семей облысы, Зайсан уезі Қара Ертіс еліне қарайтын Найман Бекмұхаммед молла Сатыбалды ұлының баласы Ғаділбек 1916 жыл 14 жасында Түркияға кетті. Ғаділбек Түркияның Бросия шаһарындағы (Стамбулдың ар жағында) түрікгимназиясы мектеп Сұлтанияға кірген. Онда 3 жыл оқып, 1919 жыл Стамболға келіп, дарул мұғалімге түскен. Ғаділбек дарул мұғалімде 3 жыл оқығанда, барша сабақтас шәкірттердің алды болған. Дарул мұғалімді бітіруге енді бір жыл қалғанда, көкірек ауруға шалдығып, 1918 жылы март айында 20 жасында ауруханада жатып опат болған. Ғаділбек ауру уақытында Россиядан барған оқушы жолдастары Ғазиз Байсейіт

ұғлы, Рахметулла Халит ұғлы, Нұрмұхаммед Тоқсанбай ұғлы (үшеуі де Зайсандық, алғашқы екеуі қазір Ташкентте, Нұрмұхаммед қазір Түркияның Измир шаһарында мұғалім) Ахмет Қуатпай ұғлы (Бұл Қытай қазағы, 19 жылы Түркиядан қайтып келе жатқанда жолда Батом шаһарында көкірек аурудан опат болған) Ғали Димышұғлы (Ақтөбе үйезінен. Бұл да қазір Ташкентте) Ғаділбектің қалын біліп қасында болған және де Түркиядағы күншығыс істерін қарайтын саяси ұйым Ғаділбекке ауырып жатқанда пұл жәрдемін беріп тұрған» деген деректер келтіріледі. Ғаділбектің жаназасына мыңнан артық шәкірт жиналып, дарул мұғалімі мүдірлері, дәріс мұғалімдер басшы болып, ту көтеріп апарып қойыпты. Қабір басында дарул мұғалімі бастығының орынбасары Ахман Шариф Әпенді «Мынау көміп отырған жолдастарыңның кім екенін білесіңдер ме? Бұл дүниенің қай бұрышынан не мақсатпен келгені естерінде ме... Сонау Қытай шекарасында жатқан түрік нәсілдес қараңғы қазақ ұлтын ағарту мақсатымен ғылым іздеп келген Ғаділбек! Елі үшін қызмет қыламын деп ғылым жолында құрбан болған Ғаділбек!» (Ақ жол газеті, 19.04.1921 ж. №49) деп сөз сөйлеген.

Шеген деген автор «Ақ жол» газетінде «Келешектің түрленуі» мақаласында шет елдерде қазақ жастарының білім алуына «Жас жапондар, жас түріктер қозғалысын, олардың Еуропада оқығандары емей кім бастап еді? Біздің атқа мінерлеріміз оңғаны болсын, оңбағаны болсын, бәрі де орысша оқыған болса, ол екі халықтың атқа мінерлері Еуропада оқығандар емес пе?» (Ақ жол газеті, 30.07.1923 ж. № 321) деп үлгі етеді. «Ақ жол» газетінің 341 санында Анкарада Түркияның Ұлы ұлттық жиналысында Мұстафа Кемал пашаның мына мәтіндегі сөздері басылды. Лозана келісімі Түркия мемлекетіне біршама жайсыздықтар туғызды, алайда Түркия үкіметі Лозана конференциясында шет мемлекеттерге оңайлықпен беріле қоятын мемлекет емес екендігін көрсетті. Біздің ішкі-сыртқы жауларымыз Лозана келісіміде Түркияның пайдасына шешілген бірнеше баптарға күйініп, іштері удай ашып отыр. Өйткені біз бұл үлкен жиында өзімізді шет мемлекеттерге көрнекті етіп көрсеттік. Біршама уақыттан бері мемлекеттің дамуына тұсау болып отырған надан топ, осы конференцияда ашық көрінді. Ескілікті аңсайтын сарайдағы сұлтаннар бұл жиналыста өз тәубаларына түсті. Ендігі жерде Түркияның дамуына кедергі

жасайтын мұндай топтардың күні бітуге таяу, себебі Түркия Лозана конференциясында өзін нағыз жеңімпаз мемлекет ретінде көрсете алды, ендігі жерде Түркияға көзін алартып, әмірін орындатқысы келетін мемлекеттердің күні бітті, деп Кемал паша өз сөзін аяқтады, деп баяндалды (Ақ жол газеті, 08.09.1923 ж. №341).

Қорытынды

XX ғ. басында қазақ халқының қаржылай қолдауымен жарық көрген «Қазақ» және «Ақ жол» газеттерінің «Сыртқы хабарлар» деп аталған бөлімі, Осман империясының соңғы кезеңінің жаңалықтарын қазақ оқырмандарына жариялап отырды. I Балқан соғысында Осман империясының біршама жерінен айырылып қалғандығын естіген қазақ халқы бұл хабарды зор күйзеліспен қабылдап, бұл мәселеге өздігінше көмек көрсетуге тырысты. Қазақ жұртшылығы Балқан соғыстарында орын алған саяси оқиғаларда Осман империясын ашық түрде қолдап қуаттады. Балқан соғысы кезінде түрік әскеріне көмек ретінде қаржы жинау да саяси күрес түрлерінің біріне айналған еді. Осман империясынан бөлініп шыққан Балқан мемлекеттері I Балқан соғысында Еуропаның көмегімен өз мақсаттарына жетті, бірақ кейінірек олар өзара жер бөлу мәселесі дау тудырып, Балқан елдерінің арасында өзара соғыс басталғанын жария етті. Осман империясы II Балқан соғысын сәтті пайдаланып, Балқан елдері жаулап алған жерлерді қайтарып алу жолындағы күресі газет бетінде талқыланып, осы хабарды қазақтар зор қуанышпен қабылдаған. Нәтижесінде «Қазақ газеті» Энвер Паша Эдирнені қайтарып алды деген жаңалықпен қанағаттанып қана қоймай, Османлы түріктерінің қуанышын қазақтарға жеткізу мақтаншына ие болды. Османлылар туралы жалған ақпарат таратып қалың бұқараны қасақана шатыстырып отырған ағылшын, француз редакциясының Түркиядан біржолата аластатылғанын «Қазақ» газеті қуана жазды. Осман империясында орын алған соғыс хабарларын «Тәржіман» газеті де ұдайы жарылап отырды. «Қазақ» газеті «Тәржіман» газетімен тығыз байланыста болып, империяда орын алған саяси оқиғаларды газет бетіне сол қалпында жариялап отырған. Кейіннен оның құрылтайшылары мен авторларының басым көпшілігі саяси қуғын-сүргін кезінде атылып, аман қалғандары абақтыға жабылды. «Ақ жол» газетінің тағдыры да осыған ұқсас болды. Ал партиялық билік баспасөзге қатаң бақылау орната

бастағанда газет мазмұны ұлтжанды сипатынан айырылып, қасаң ресми қалыпқа түсті. Оның үстіне Республикалық мәртебесінен айырылған газетке Қазақ автономиялы Республикасы жоғары билігі тарапынан ешқандай көңіл бөлінбеді. «Қазақ», «Ақ жол» басылымдарының

«Сыртқы хабарлар» айдарында жарық көрген Осман түріктері жайында жазылған әрбір ақпараттар құнды деуге болады. Бұл ұлттық баспасөздер халық алдындағы борышын адал орындаған, ұлттың рухын көтерген басылымдар болды.

Әдебиеттер

- «Ақ жол» газеті. (1920). Сыртқы хабарлар болыңқырамай тұр ма? Жұма, 10 декабрь №2. Б.14.
«Ақ жол» газеті. (1920). 17 декабрь. №2. Б.18.
«Ақ жол» газеті. (1920). №5 Сәрсенбі, 22 декабрь.
«Ақ жол» газеті. (1921). Россия һәм Түркия. №125. Жұма 30 декабрь.
«Ақ жол» газеті. (1922). Жанасу-жақындасу керек. №157. Сенбі, 1 апрель.
«Ақ жол» газеті. (1922). Түркия Кемал Пашаның сөзі. №153. Бейсенбі, Сыртқы хабарлар 23 март.
«Ақ жол» газеті. (1924). Түркияда. 15 апрель, №426. Сыртқы хабарлар.
«Ақ жол» газеті. (1923). Сыртқы хабарлар. № 293. Жексенбі, 15 апрель.
«Ақ жол» газеті. (1922). Шайхантахурда, №229. Жұма, 13 октябрь.
«Ақ жол» газеті. (1923). Еуропада, 30 июль, № 321.
«Ақ жол» газеті. (1920). Россия-Түркия шарты. 19 апрель, №49.
«Ақ жол» газеті. (1923). Сыртқы хабарлар. Түркияда болған ұлт мәжілісінде Мұстафа Кемал пашаның сөйлеген сөзі. 8 сентябрь, №341.
David Miller, (1987) «Politics», David Miller (der.), The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought (Oxford: Basil Blackwell), s. 390.
Жәнібеков Ф.-Ж.А. (1913). Османлы түріктері // «Қазақ газеті». 1913 ж. №26. 15 август.
Kalkan, Ibrahim. Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918), Türkler, 19. cilt, Ankara, 2002.
Kırımlı. M. Kazakistan'da Milliyetçilik. Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002. 600-606.
Kesici. K. Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı. Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Балқанда // 10 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №3. 23 февраль. Б. 30.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №3. 23 февраль. Б. 32.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №4. 1 март. Б. 41-42.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль. Б. 11
Ражапов К.К. Фарғона водийсидаги истиклолчилик харакати: мохияти ва асосий рижволаниш босқичлари (1918-1924 йиллар) . – Тошкент: «Yangi nahr», 2015. -240б.
Смағұлова С. «Қазақ баспасөзіндегі Энвер паша және түрікшілдік қозғалысы барысы» Отан тарихы ғылыми журнал. 2013, № 1 (61) Алматы, Б. 87.
Temirkhanov B. (2017) «1913-1918 yıllarında yayımlanan kazak gazetesi'nde osmanli devletine dair haberler T.C. Sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü. s.25.
Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002 s. 735-738.
Түрсүн Х. (2012). «Түркістан» газеті». Thomas G. Winner, (1958). Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Durham: Duke University) s. 122-123.
Шектібаев М. Балқанда // «Қазақ» газеті 1913.
Шпилькова В.И. (1977). Младотурецкая революция 1908-1909 гг. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы. Москва. с.209.
Şükrü Hanioglu. (1994). Eski Türk ve Genç Türk kavramları hakkında bilgi için bk. “Jön Türkler”, DİA, c. IX Ankara, s. 548-587.

References

- «Ak jol» gazeti. (1920). Sirtki habarlar bolıńkıramay tur ma? [There is no news in external messages] Friday, 10 December №2. p.14.
«Ak jol» gazeti. (1920). 17 December №2. p.18.
«Ak jol» gazeti. (1920). Wednesday, 22 December. №5.
«Ak jol» gazeti. (1921). Rossiya ham Turkiya. [Russia and Turkey] №125 Friday 30 December.
«Ak jol» gazeti. (1922). Janasy-jakındasy gerek. [Need to get closer] №157. Saturday, 1 April.

- «Ak jol» gazetesi. (1922).Turkiya Kemal Paşanın sozi.[Speech by Turkey Kemal Pasha] №153.Thursday, external messages. 23 March.
- «Ak jol» gazetesi. (1924). Turkiyada. [In Turkey.] April 15, №426. External messages.
- «Ak jol» gazetesi (1923) . Sırtkı habarlar [. External messages]. № 293. Sunday, April 15.
- «Ak jol» gazetesi. (1922). Shaihantayrda, [Shaykhantahurda] №229. Friday, October 13.
- «Ak jol» gazetesi. (1923). Evropada. [In Europe] July 30, № 321.
- «Ak jol» gazetesi (1920). Rossiya-Turkiya şartı.[Russia-Turkey Treaty] April 19, №49.
- «Ak jol» gazetesi. (1923). Sırtkı habarlar.Turkiyada bolğan ult majilisinde Mustafa Kemal paşanın söylegen sözi.[External messages. Speech by Mustafa Kemal Pasha at the National Assembly in Turkey]. September 8, №341.
- David Miller, (1987) “Politics”, David Miller (der.), The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought (Oxford: Basil Blackwell), s. 390.
- Janibekov J.A (1913). Osmanlı turikleri //«Qazaq gazetesi». [Ottoman Turks // «Kazakh newspaper»]. 1913 №26. August 15.
- Kalkan, İbrahim. Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918), Türkler, 19.cilt, [The Development of Kazakh Political Thought and Kazakh Newspaper (1913-1918), Turks, Vol. 19,]Ankara, 2002.
- Kırımlı.M. Kazakistan’da Milliyetçilik. Türkler Ansiklopedisi, [Nationalism in Kazakhstan. Turks Encyclopedia,]19 Cilt. Ankara, 2002. pp.600-606.
- Kesici. K. Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı. Türkler Ansiklopedisi, [Education, Culture and Intellectual Life of Kazakh Turks Before the Bolshevik Revolution. Turks Encyclopedia,]19 Cilt. Ankara, 2002.
- «Qazaq gazetesi». (1913) .Sırtkı habarlar [External messages] //№1. 2 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Balqanda. [In the Balkans] //10 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//№3. 23 Feb. p. 30.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//№3. 23 Feb. p. 32.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//. №1.2 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//. №4.1 Marsh. pp. 41-42.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar[External messages] // . №1.2 Feb.p. 11
- Rajapov K.K. Fargona vodijsidagi istiqlolcilik xarakati: mohijati va asosi rizvolanish boshicilari (1918-1924 jillar) .[The independence movement in the Fergana Valley: the essence and the main stages of development (1918-1924)] –Tashkent: «Yangi nahr», 2015.-p. 40 .
- Smagulova S. «Qazaq baspasozindeki Enver pasha jane turikshildik kozgalısı barısı» [“Enver Pasha in the Kazakh press and the course of the Turkic movement”] Scientific journal of national history. 2013, № 1 (61) Almaty, p. 87.
- Temirkhanov B. (2017) «1913-1918 yıllarında yayımlanan kazak gazetesi’nde osmanli devletine dair haberler. [«News about the Ottoman state in the Kazakh newspaper published in 1913-1918] T.R. Sakarya University Social Sciences Institute. p.25.
- Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt.[Encyclopedia of Turks,] Volume 19Ankara, 2002 p. 735-738.
- Tursun H. (2012). «Turkistan» gazetesi». [“Turkistan» newspaper »].
- Thomas G. Winner, (1958). Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Durham: Duke University) s. 122-123.
- Shektibaev M. Balkanda// «Qazaq» gazetesi [In the Balkans // “Kazakh” newspaper] 1913.
- Shpilkova V.I. (1977). Mladotureskaya revolyusiya 1908-1909 jj. Izdatelstvo «Nauka» Glavnaya redakciya vostoshnoy literaturı.[Young Turk Revolution 1908-1909 Publishing house “Nauka” The main edition of oriental literature] Moskva. p.209.
- Şukru Hanioglu. (1994). Eski Türk ve Genç Türk kavramları hakkında bilgi için bk. “JönTürkler”, DİA, c. IX Ankara, [For information on the concepts of Old Turk and Young Turk, see. “TheYoungTurks”, DIA, c. IX] pp. 548-587.